

УДК 94(477)«15/16»:271.2+272

Довбищенко Михайло**НА РОЗДОРІЖЖІ ІСТОРИЧНОГО ВИБОРУ:
ПРОЦЕСИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ У XVI СТ.**

У статті висвітлюються процеси формування національної свідомості українців у польсько-литовській державності у XVI ст. Досліджено найважливіші впливи на процеси українського національного відродження у цей історичний період. В їх числі – Реформація в Європі, правова реформа у Великому князівстві Литовському та діяльність гуманістів з числа українців католицького віросповідання.

Ключові слова: Реформація, культурно-національний рух XVI ст., православ'я, католицизм, Литовські Статути.

Довбищенко М.**НА ПЕРЕПУТЬЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ВЫБОРА: ПРОЦЕССЫ
УКРАИНСКОГО ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИИ В XVI В.**

В статье рассматриваются процессы формирования национального сознания украинцев в польско-литовской государственности в XVI в. Исследованы наиболее важные влияния украинского национального возрождения в этот исторический период. В их числе – Реформация в Европе, правовая реформа в Великом княжестве Литовском и деятельность гуманистов из числа украинцев католического вероисповедования.

Ключевые слова: Реформация, культурно-национальное движение XVI в., православие, католицизм, Литовские Статуты.

Dovbyschenko M.**ON THE CROSSROAD OF HISTORICAL CHOICE:
THE PROCESSES OF UKRAINIAN NATIONAL FORMING
IN 16TH CENTURY**

The article deals with forming of national Ukrainian consciousness in the Polish-Lithuanian state system during 16th ct. Main Ukrainian national revival influences and processes of this period (for example Euro-

pean Protestant Reformation, legal reform in Grand Duchy of Lithuania and Ukrainian Catholic humanists activity) are investigated.

Keywords: *Protestant Reformation, cultural and national movement of 16th ct., orthodoxy, catholicism, Lithuanian Charters.*

1. **Вступ.**

Процеси українського націєтворення в польсько-литовській державі XVI–XVIII ст. на сьогодні недостатньо досліджені у вітчизняній історичній науці. Традиційно ця проблема зводиться до трьох напрямів національних та національно-визвольних рухів середини XVI – першої половини XVII ст. У їхньому числі: культурно-національний рух, боротьба Православної церкви з католицизмом і унією, козацькі рухи від заснування Січі до Визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. У подальшому увага вітчизняних науковців зосереджується, переважно, на націєтворчих процесах часів козацької державності, а інтерес до відповідних подій в українських землях, які до кінця XVIII ст. залишалися під владою Речі Посполитої, зводиться до мінімуму. Подібний підхід пояснюється значним впливом серед українських науковців ідей народницької школи М. Грушевського, в основі яких покладено тезу про русійну силу народних мас в історії України. Саме цим пояснюються недостатня увага до історії української еліти, вибіркове висвітлення історії української Церкви, недооцінка ролі інтелектуалів з числа представників інших народів у зародженні та розвитку української національної ідеї та ін.

Однак варто зазначити, що впродовж останніх двох десятиліть побачили світ дослідження вітчизняних науковців, у яких окремі аспекти націєтворчих процесів розглядаються в новому ракурсі. Згадані дослідження, а також аналіз виявлених джерел, дають можливість під новим кутом зору оцінювати відомі історичні події. У запропонованій статті буде зроблена спроба дати авторську оцінку найважливіших тенденцій націєтворчих процесів в Україні, що передували підписанню Брестської церковної унії.

2. **Особливості національної самосвідомості русинів (українців та білорусів) у XVI ст.**

Термін «Русь» у свідомості української церковної та світської еліти України в середині XVI ст. пов'язувався з політичним та релігійним простором давньоруської держави, більша частина якої перебувала в той час у складі Литви та Польщі. При цьому представники українсько-білоруських князівських родин вважалися

репрезентантами державницької традиції Київської Русі, спадкоємцем якої було Велике князівство Литовське. Своєю чергою, Православна Церква зберігала релігійну спадщину давньої Русі, забезпечуючи тим самим духовний суверенітет русинів. Відповідно русинами або «руським народом» вважалося населення Польщі та Литви, що належало до східного (православного) обряду, було носієм «руської» мови, а також «руської» народної та державної традиції.

У середині XVI ст. поділу «Русі» на Україну та Білорусь у сучасному розумінні не існувало. Регіональні відмінності між окремими її областями ще не набули ознак формування нових народів. Обласний патріотизм волинської, галицької, полоцької чи вітебської шляхти свідчив, швидше за все, про консервацію залишків феодалної роздробленості давньоруської держави, ніж про черговий етап українського та білоруського націєтворення. Усвідомлення історичного зв'язку «Литовської Русі» з давньоруською державністю давало підстави деяким мислителям того часу зараховувати до «Русі» також Московську державу, ядро якої сформувалося на базі колишнього Володимиро-Суздальського князівства¹. Проте політичним спадкоємцем давнього Києва українсько-білоруська еліта XVI ст. Москву не вважала.

Подібна схема ідентичності «руського» (українсько-білоруського) соціуму була достатньо ефективною у середині XIV – першій половині XVI ст., коли більша частина давньоруських земель входила до складу Великого князівства Литовського. Проте події, що сталися в країнах Європи та в Московії у першій половині XVI ст., призвели до формування нових реалій. Реформація в Німеччині поклатала початок формуванню протестантських Церков і водночас підштовхнула Католицьку Церкву до проведення масштабних реформ

---

¹ Подібний погляд на давньоруську спадщину знаходив своїх прихильників і в першій половині XVII ст. Так, 1624 року далекий від московфільських поглядів митрополит Йосиф Рутський у листі до Папи Урбана VIII щодо цього писав: «Русини чи руси займають величезні території в довжину і ширину і в давнину не лише численні князівства, але і королівство власне мали. І навіть тепер під іменем Русі розуміється Поділля, Волинь та три Русі – Біла, Чорна і Червона (так вони називаються переважно простим народом за місцевим звичаєм) – але навіть сама імперія московитів» [13, с. 112]. (Перекладено з латинської).

задля свого оновлення. Польща та Литва не лишилися осторонь зазначених процесів. Цілком природно, що дискусії, які змінювали уявлення про духовні цінності суспільства, не могли не вплинути на освічену частину «руської» аристократії. Новому осмисленню «русинами» власного історичного минулого сприяло також стрімке посилення Москви, правляча еліта якої рішуче заявляла свої права на давньоруську спадщину. Зрештою, варто пам'ятати, що кінець XV–XVI ст. – це епоха наукових та географічних відкриттів, які докорінно змінили уявлення європейців про світ. За таких обставин стара патріархальна Русь, яка продовжувала жити за Патериком і Часословом, не могла задовольнити духовних та інтелектуальних потреб мислячої частини українсько-білоруської еліти. А відтак, криза ідентичності ставала для «Русі» неминучою. Саме ця криза стала поштовхом для тривалого процесу кристалізації національної свідомості українців, яка призвела до поступового зламу тієї форми ідентичності, яка була притаманна ранньофеодальному суспільству. При цьому розвиток нових форм національної самосвідомості проходив одночасно в кількох варіантах, під впливом державотворчих процесів тих країн, у яких проживали русини (українці та білоруси).

3. Ренесанс українського державотворення у 20–60-х рр. XVI ст. Литовські статuti та їхній вплив на процеси українського націєтворення.

Перша половина – середина XVI ст. стала надзвичайно важливим етапом історії Великого князівства Литовського. Це була епоха активної розбудови литовсько-руської державності та кардинальних реформ, які на століття визначили формат політичного, правового та економічного життя України. У процесах націєтворення будь-якого народу надзвичайно важливу роль грає його правова традиція. Саме в нормах традиційного права закладена інформація про суспільні цінності народу – важливого сегменту його національного характеру. Українське право сягає корінням Київської Русі, але процес його остаточного формування припадає на першу половину XVI ст., у час, коли литовсько-руське князівство переживало останній і найяскравіший ренесанс свого державного розвитку.

Стержневою ідеєю цього історичного періоду стала судово-адміністративна реформа, найважливішою подією якої було вихід у світ Першого (1529 р.) і Другого (1566 р.) Литовських статутів. Ці правові кодекси правомірно вважаються конституціями литовсько-руської державності, причому Другий статут (узгоджений

з низкою положень Третього статуту від 1588 р.) був чинним на українських землях до 40-х рр. XIX ст. Відомий польський історик права слов'янських народів В. Мацейовський ще у XIX ст. писав, що «Литовський статут є значною пам'яткою законодавства своєї епохи і таким, якого не мала сучасна йому Європа» [10, с. 6]. Варто зазначити, що у сусідній Московщині подібний правовий кодекс (Соборное уложение) було прийнято лише 1649 р., причому Литовський статут став одним із найважливіших джерел для його складання [9, с. 8].

Прийняття Литовських статутів стало важливим етапом націєтворення литовського, білоруського та українського народів. Вони не лише зафіксували правову культуру та суспільні цінності аристократії Великого кн. Литовського, але також сприяли їхньому поширенню в середовище інших верств українського, білоруського і литовського народів. У подальшому, в умовах втрати власної державності, Литовський статут забезпечував правову автономію українців у Польщі та Росії, а також став одним із основних законів на території козацької України. Про національний характер статутів свідчить передусім їхня мова – оригінали були написані староукраїнською і лише після цього перекладені старопольською та латинською мовами. Проте найважливішим нам видається те, що Литовські статути, закріпивши основи шляхетської республіки, сприяли зміцненню та збереженню демократичних цінностей у середовищі української світської і духової еліти усіх віровизнань. Звичайно, положення про рівність громадян перед законом та право шляхтича (незалежно від майнового стану) брати участь у роботі сеймиків і бути обраним на державні посади мали здебільшого декларативний характер. Однак важливим є те, що подібні цінності були заявлені і законодавчо оформлені, а це свідчить про їхню популярність у середовищі українського шляхетства. Важливо також і те, що крім декларативних прав, Литовські статути містили важливі положення, які реалізовувалися на практиці. Так, характерна для українського суспільства повага до прав особистості виявилася у затвердженні інституту адвокатури. Шанобливе ставлення до жінки виявилось у низці положень Литовських статутів, які забезпечували їй право самостійно приймати рішення щодо вступу в шлюб, а також захищали майнові права в родині. Ідеї гуманізму, притаманні українському суспільству, знайшли свою реалізацію у положеннях статуту про надання соціальних гарантій незахищеним верствам населення, передусім, вдовам і сиротам.

Звичайно, права, задекларовані Литовськими статутами, стосувалися, найперше, прав українського шляхетства. Проте окремі його положення стосувалися правового захисту також інших категорій населення, зокрема міщан. Зазначена обставина, а також участь представників дрібного шляхетства в процесах козацького державотворення у XVII–XVIII ст. сприяли тому, що Литовський статут зрештою став українським національним правовим кодексом.

4. Пошуки національної ідентичності «Русі». Культурно-національний рух другої половини XVI ст. у контексті національних процесів у Європі.

Якщо йдеться про процеси національного відродження в Україні та Білорусі зазначеного історичного періоду, варто підкреслити, що вони в цей час входили до складу Великого князівства Литовського та Королівства Польського, які, своєю чергою, були складовою частиною європейського цивілізаційного простору. Як відомо, саме в цей період країни Європи переживали епоху Відродження, ідеї якого через Польщу і Литву поступово проникали на Русь. Важливою складовою культурних процесів епохи того часу було національне пробудження європейських народів, тісно пов'язане з новим етапом їх духовного та релігійного оновлення. Цьому сприяли поширені в той час ідеї гуманізму та антропоцентризму, в центрі уваги яких була людина як завершальний етап еволюції світу. Саме намагання наблизити пересічну людину до джерел тодішньої духовності та культури спонукали інтелектуалів до перекладу Біблії національними мовами.

Як відомо, на початок XIV ст. «сакральною мовою» в Європі була латинська мова. Нею була написана Біблія (Вульгата), латиною проводилися богослужіння в Римо-католицькій церкві, латинська мова панувала у вищих учбових закладах того часу тощо. Сакральний «латинський простір» був і лишається досі скарбницею світової духовності та культури, проте реалії історичного розвитку вимагали паралельного розвитку національних культур, які не могли повноцінно реалізуватися в «латинських шатах». А оскільки світогляд тогочасного європейця був релігійним і ґрунтувалася на християнських цінностях, саме переклад Св. Письма став початком зламу «сакрального простору» як необхідного етапу для розвитку націй.

Перші спроби перекладу книг Біблії відомі з VIII ст., але саме в епоху Відродження цей процес набув широкого розмаху. Так, у

період XIV–XV ст. було зроблено переклади Біблії англійською (1380 р.), польською (1455 р.), німецькою (1466 р.), чеською (1488 р.) мовами. Але справжнім «проривом» у процесі «націоналізації» Св. Письма став вихід у світ у Вітемберзі 1522 р. книги «Новий заповіт німецький» родоначальника Реформації М. Лютера. Колосальний успіх цього видання пояснювався тим, що автор переклав Біблію мовою Саксонської князівської канцелярії, яка була зрозумілою в усіх регіонах Німеччини. Крім того, Лютер сміливо експериментував з народною мовою – 1538 р. він проголосив проповідь про досконалість німецької мови. Лютер звеличував німців, які є простіші і правдивіші за французів, італійців, іспанців та інших народів. На його думку, німецька мова є досконалішою за інші саме тому, що німці говорять так, як пишуть. З часом Лютер пішов ще далі – завдяки його ініціативі і праці німецька мова стала також мовою проповіді та богослужіння. При цьому «націоналізація» Св. Письма Лютером зовсім не означала розрив з латинською традицією – німецька і латинська мови співіснували в духовному та релігійному житті Німеччини.

Події, що мали місце в Європі в XIV–XVI ст., вплинули на процеси відродження національного життя в Україні. Зазначений період відомий у науці під назвою «Культурно-національний рух другої половини XVI – початку XVII ст.». Вперше цей термін ввів у науковий обіг М. Грушевський. Давши в цілому правильну оцінку подіям, які відбувалися в національному житті Руси-України цього історичного періоду, він однак аналізував їх у православно-центричному ключі і чітко не окреслив його хронологічних меж. Саме тому, а також з огляду на результати новітніх історичних досліджень, ми вважаємо за необхідне уточнити хронологічні рамки цього процесу та його структуру. На нашу думку, тривалість Культурно-національного руху в Україні варто окреслити від середини XVI ст. до підписання церковної унії в Бресті 1596 р. Цей період характеризувався, передусім, діяльністю наукових гуртків та осередків, відомі діячі яких працювали над питаннями ідентичності «Русі». Події пізнішого періоду (кінця XVI – середини XVII ст.) необхідно виділити в окремий етап націєтворення, характерною рисою якого було релігійне протистояння та формування в межах українсько-білоруського соціуму двох національно-релігійних спільнот – «Русі православної» та «Русі уніатської». Спробуємо проаналізувати явища «Культурно-національного руху» у запропонованому нами хронологічному форматі.

Отже, культурно-національний рух розвивався в другій половині XVI ст., він був представлений діяльністю наукових гуртків та окремих інтелектуалів, які працювали над питаннями про духовне відродження «русі» під покровительством православної шляхти і магнатів. Серед них помітною була група вчених, які намагалися відродити руську духовну традицію, шляхом перекладу Св. Письма народною мовою на засадах протестантських ідей. Можливо, предтечею цієї когорти мислителів був відомий білоруський друкар Ф. Скорина, який розпочав переклад і друк Біблії «русською мовою» в той самий час, коли М. Лютер перекладав Св. Письмо німецькою мовою². Проте активніше «руські протестанти» проявили себе у 60-х – на початку 70-х рр. XVI ст. Знаковим у цьому сенсі був вихід у світ книг С. Будного («О оправдании грешного человека перед Богом» та «Катехізіс» (1562 р.), які як письмом, так і стилем мови нагадували друки Ф. Скорини. Ще далі пішов соратник Будного В. Тяпинський, який бл. 1570 р. зумів частково видати переклад Св. Письма (дві перші Євангелії і початок третьої) у двох версіях – церковнослов'янською та народною. У передмові до свого видання автор в емоційному стилі писав про занепад «русської» мови, наслідком чого стала духовна криза українсько-білоруської еліти [3, с. 162]. Будучи носієм протестантських ідей, Василій Тяпинський намагався по-своєму усвідомити слов'янську спадщину в житті свого народу, вважаючи, що саме українсько-білоруське суспільство є прямим її спадкоємцем [3, с. 162].

Проте «протестантська версія» національного відродження «Русі» не спрацювала. Сталося це через недостатню соціальну базу для протестантизму в Україні. Протестантські ідеї, які в Європі знайшли поживний ґрунт, передусім, в індустріальному суспільстві, не змогли пустити міцного коріння в Україні, де економіка мала аграрний характер. «Русь», еліта якої складалася з духовенства та феодалів-землевласників, мала запит на збереження та відродження традиційних духовних цінностей. Натомість раціоналістичні ідеї протестантів, навіть прикрашені реверансами В. Тяпинського у слов'янській традиції, не знайшли серед українського суспільства глибшого відгуку³.

---

² 1622 р. уніатський письменник-полеміст А. Селява, звертаючись до православних щодо початків протестантизму на Білорусі, писав : «...перед унією був Скорина, еретик-гусит, який вам книги по-руську друкував у Празі». [1, с. 717] (перекладено з польської).

³ Проте варто зазначити, що окремі протестантські ідеї С. Будного

Друга група «руських» інтелектуалів намагалася дати поштовх розвитку духовного життя свого народу на основі народної мови в межах православного релігійного простору. Так, протягом 1556–1561 рр. зусиллями Михайла Василевича за фінансової підтримки княгині Анастасії Заславської було укладено відоме Пересопницьке Євангеліє, мова якого являла собою комбінацію слов'янських, українсько-білоруських книжних та народних слів і зворотів. У передмові було зазначено, що переклад зроблено «... изъ языка бльгар(ь)ского на мовоу роускоюу. То для леп(ь)шо(г) [о] вырозоумлена люду хр(с)тіан(ь)ского посполитого» [7, с. 11]. Подібна робота була виконана пізніше на Волині Валентином Негалевським у с. Хорошеві. Тут 1581 р. він переклав Євангеліє на «руську» (українсько-білоруську) мову [3, с. 161]. Пересопницьке та Хорошівське Євангелії не були одинокими спробами викладу Св. Письма «руською» мовою. За свідченням М. Грушевського, учительні Євангелія дають низку незалежних один від одного текстів, наближених до народної мови. Проте маємо свідчення, що у другій половині XVI ст. невідомі представники «руського» духовенства намагалися частково впровадити народну мову в літургійний процес. Відомо, наприклад, що Іван Вишенський, будучи консерватором і прихильником церковнослов'янської мови в релігійному житті, суворо застерігав у своїх посланнях священників-земляків: «Евангелія и Апостола в церкви на литургии простым языком не выворочайте. По литургии ж для зрозумения людского попросту толкуйте и выкладайте...» [2, с. 23].

Постає питання: чи мав подібний шлях національного розвитку історичну перспективу і якщо так, чому він не мав успіху? Адже саме такий шлях відродження націй продемонстрував свою ефективність у Європі, зокрема, в Німеччині, де М. Лютер приступив до «націоналізації» Св. Письма в той самий час, коли Ф. Скорина почав роботу над виданням «Руської Біблії». Справді, попри різку відмінність у політичному, економічному та культурному житті,

---

та його однодумців справили певний вплив на білоруське парафіяльне духовенство. 1622 р. уніатський письменник-полеміст А. Селява звертаючись до православних щодо початків протестантизму на Білорусі писав: «Симон Будний і Лаврентій Крижковський отруту свою аріанську, по-руську друкувавши, розсіяли між попами. А ті прийняли її за ліки, так що і зараз ми маємо проблеми з попами, відбираючи у них з рук ті книги» [1, с. 717] (перекладено з польської).

у Німеччині та на Русі відбувалися подібні процеси становлення націй, характерні для європейського цивілізаційного простору. Як зазначалося вище, духовне та релігійне життя в Європі, взагалі, та в Німеччині, зокрема, розвивалося в межах латинського культурного простору. у православній Русі також існувала власна сакральна мова і пов'язана з нею релігійна культура – церковнослов'янська. Як в Німеччині, так і в Русі існував запит на переклад Св. Письма народною мовою. У Русі, як і в Німеччині, народна мова складалася з регіональних діалектів. І водночас тут існувала «руська» ділова мова, яка використовувалася як офіційна у державних установах Великого князівства Литовського. Вона могла бути покладена в основу майбутньої української літературної мови, подібним чином, як мова Саксонської князівської канцелярії стала основою для літературної мови німецького народу.

Проте, попри спільні риси націєтворчих процесів, на Русі існували особливості культурного життя, які зумовили відмінний від народів Європи шлях кристалізації національної свідомості українців та білорусів. Передусім, варто зазначити, що переклад Біблії національними мовами, який став потужним стимулом для «пробудження націй», мав в Європі переконливу мотивацію – латинська мова була незрозумілою для широкого загалу вірних, внаслідок чого вони ризикували залишитися поза християнством. На Русі актуальність перекладу Біблії усвідомлювали далекоглядні інтелектуали, однак переконати в цьому ширші кола суспільства було важко – церковнослов'янська мова була зрозумілою для усіх станів, лишалася носієм багатой релігійної традиції, тому доцільність перекладу Св. Письма викликала цілком передбачені сумніви.

За таких обставин навіть багаті і впливові прихильники перекладу Біблії народною мовою не завжди доводили до кінця розпочату справу. Про це, зокрема, йшлося у передмові до відомої Заблудівської Євангелії (1569 р.), у якій спонсор цього видання, гетьман Г. Ходкевич, визнавав, що спочатку мав намір видати цю книгу народною мовою. Проте після наради з «мудрими» і «вченими» людьми він відмовився від цієї ідеї через небезпеку помилок, які можуть вкратися в текст. Саме тому гетьман Ходкевич прийняв рішення видати її в церковнослов'янській версії: «Того ради сію книгу яко здавна писаную велѣлъ есми ее видруковати, которая каждому не есть закрыта, и к выразумѣнію не трудна, и къ читанію полезна» [11, с. 6]. Зауваження щодо ризикованості (з богословського погляду) подібних перекладів справді мали підстави,

адже на той час граматики «руської мови» не існувало. Очевидно з цієї самої причини лишився в рукописі і не був виданий переклад Євангелії, виконаний В. Негалевським.

Згадана ситуація могла бути вирішена за умови, якби на Русі виявилася особа, що б за прикладом М. Лютера змогла подолати дві масштабні наукові проблеми – затвердити статус «руської» мови як самодостатньої та зробити якісний переклад Біблії. У реальності українсько-білоруська аристократія того часу мала лише одного діяча, який мав щире бажання, достатній авторитет і фінансову базу для подібної роботи. Ним був князь Костянтин Острозький, але достовірних даних про його зацікавленість перекладом Біблії «руською» мовою поки немає. Натомість відомо про його енергійну підтримку третьої групи українсько-білоруських інтелектуалів, які вбачали духовне відродження Русі на основі актуалізації церковнослов'янської релігійної традиції. Саме його зусиллями в Острозі було створено Академію з головною метою – видання повного тексту Біблії. Князь Острозький, без сумніву, правильно визначив потреби часу – в ситуації, коли православний світ не мав науково вивіреного церковнослов'янського тексту Св. Письма, найактуальнішим завданням було видання Біблії саме цією мовою⁴. Богословська комісія, створена князем, впоралася із цим історичним завданням і 1580-81 рр. Біблія була видана острозькою друкарнею. Історичне значення цієї події для православного світу переоцінити важко – більше 150 р. після виходу в світ Острозька Біблія вважалася найавторитетнішим виданням Св. Письма церковнослов'янською мовою. Успіх цього видання мав також інші результати: наприкінці XVI – на початку XVII ст. питання про переклад Біблії народною мовою фактично не було актуальне. Як наслідок, національна самосвідомість українців і білорусів XVII–XVIII ст. розвивалася в тісному зв'язку із церковнослов'янською релігійною традицією, а ця

---

⁴ Вважається, що князь Костянтин Острозький прийняв рішення видати Острозьку Біблію слов'янською мовою під впливом князя Андрія Курбського – російського емігранта, що перейшов на бік польсько-литовських військ під час війни Москви в Лівонії та Литві. Характерно, що щиро відданий традиційному православ'ю князь Курбський не приховував презирства до пануючої релігії країни, яка надала йому політичний притулок і земельні володіння – польську культуру називав «польською барбарією», протиставляючи західному світу греко-слов'янську культурну спадщину [3, с. 164–165].

обставина справила неоднозначний вплив на розвиток українських націєтворчих процесів у майбутньому.

5. «Латинський вектор» українського націєтворення. «Русь католицька».

Культурно-національний рух, про який йшлося вище, розгортався на землях України та Білорусі, які до 1569 р. входили до складу Великого князівства Литовського. Як наслідок, культурна та державна традиція саме цієї країни визначила основні риси українського націєтворення. Водночас частина українських земель (Галичина і Холмщина), які з середини XIV ст. входили до складу Польщі, отримали особливий досвід культурних взаємин з польським суспільством, який вплинув на специфіку національного життя «Русі» згаданого регіону наприкінці XV – на початку XVII ст.

Вплив польсько-католицької духовної культури на процеси кристалізації національної свідомості українців і білорусів завжди визнавався, але як вітчизняні, так і зарубіжні науковці донедавна заперечували існування русинів-католиків як окремої національно-релігійної спільноти. Діяльність визначних політичних та культурних діячів римо-католицького віросповідання, які життям і діяльністю маніфестували свою належність до «Русі» вважалося виключенням, але ніяк не правилом. Вперше цей підхід було переосмислено на початку XX ст. у наукових розвідках В. Липинського [15, с. 80–97]. Проте його висновки про роль католиків у захисті прав українців не викликали помітного зацікавлення у вітчизняних науковців. Лише через сто років вийшли в світ наукові розвідки В. Литвинова та П. Кралоюка, присвячені епосі української культури під назвою «Ренесансний гуманізм», творцем якої була так звана «католицька Русь» [5, с. 1–143; 6, с. 1–273].

Цьому терміну В. Литвинов дав таке визначення: «До «католицької Русі» ми зараховуємо представників католицького віросповідання, які були національно свідомі, наполегливо ідентифікували себе українцями, декларували своє «руське» походження» [6, с. 4]. На його думку, «католицька Русь» сформувалася переважно у XVI ст. з числа вихованців європейських університетів і, частково, з місцевої шляхти, що покатоличилася. «Саме ця верства, – пише В. Литвинов, – принесла на українські землі ідеї ренесансної культури, а на зламі XVI – XVII ст. і в першій половині XVII ст. витворила своєрідну латинську і польсько-українську літературу» [6, с. 4]. Національна свідомість «русинів-католиків» яскраво передана у працях найвідомішого представника цієї верстви – письменника-гуманіста

С. Оріховського (1513–1566). Про себе він заявляв цілком виразно: «Ruthenum me esse et glorior et libenter profiteor», тобто «Я русин, цим пишаюся і про це відверто заявляю». Він же сформулював тезу, що окреслювала співвідношення національної приналежності і громадянства: «Gente ruthenus, natione polonus» («Родом русин, нації польської»), у цьому випадку розуміючи націю як належність до громадянського суспільства Польського королівства.

Сучасник С. Оріховського Луцький римо-католицький єпископ В. Вербицький також підкреслював свій «руський» патріотизм – виступав проти Люблінської унії, а до короля принципово писав листи «а ні по латині, а ні по-польськи, тільки по-руськи» [6, с.22]. Яскравим представником «католицької Русі» став також шляхтич із Прикарпаття Я. Гербурт, відомий під іменем – Гербурт Добромльський. Він також підкреслював свій зв'язок з «руським» народом. Так, у 1616 р. у своєму листі Я. Гербурт до Папи Римського, з огляду на посилення релігійного протистояння в країні, писав: «Русини – мій рід, Русь наша спільна вітчизна, сусідство з ними безграничне, піддані майже всі русини» [14, с. 251]. Те, що національна свідомість С. Оріховського, В. Вербицького та Гербурта Добромльського була притаманна не лише їм, а ширшому загалу аристократії латинського обряду, свідчить заява шляхти Пінського повіту, складена в середині XVII ст. У ній католики-русини заявили про визнання влади гетьмана Богдана Хмельницького «з захованням і забезпеченням своєї релігії», а також присягнули бути вірними йому та Україні «в часи щастя та нещастя» [6, с. 4].

Варто зазначити, що інтелектуали з числа «католицької Русі» задовго до «Русі православної» та «Русі уніатської» писали про державотворчий потенціал і про державницьку перспективу «руського» народу. Так, Київський римо-католицький єпископ Й. Вершинський (†1599) висунув проект створення на Лівобережжі козацького князівства на чолі з власним гетьманом. Йшлося про утворення на базі козацьких полків адміністративно-територіальних одиниць, які включали містечко разом з навколишніми селами. У такий спосіб козацьке військо, отримавши державну автономію, могло ефективно прикрити південно-західні кордони Речі Посполитої. У разі реалізації зазначеного проекту процес українського державотворення міг отримати сильний імпульс ще наприкінці XVI ст. Про державний статус «руського» народу писав згаданий вище Гербурт Добромльський; домініканець кс. І. Домбровський у поемі «Дніпрові камені» виклав історію України від найдавніших часів, вивівши як її спадко-

емців не лише сучасних йому «руських» князів Острозьких і Корецьких, але і запорозьких козаків [4, с. 94–120].

Мислителі з числа «католицької Русі» усвідомлювали свою національну єдність з «православною Руссю», виявляючи при цьому релігійну толеранцію. Так, у творі С. Оріховського «Хрестимо русинів» (1544 р.) підкреслювалося, що між правдами віри Католицької і Православної церков немає суттєвих різниць, а відтак погляд частини католиків на русинів як на єретиків є хибним [16, с. 1–18]. Щирий прихильник церковної єдності Гербурт Добромльський рішуче виступив проти неприпустимих, на його погляд, методів поширення унії на Прикарпатті, які застосовував єпископ А. Крупецький [15, с. 80–97]. Свою позицію він обґрунтовував не лише перед шляхетським загалом, але і в листі до Папи Павла V [14, с. 250–252].

Зрештою, якщо йдеться про духовний спадок «католицької Русі», не можна не згадати про поему С. Кленовича «Роксоланія», що побачила світ 1584 р. Автор дав розгорнуту панораму сучасної йому України, згадавши про звичаї її народу, в поетичній формі описавши багатства її земель та велич давніх міст. З симпатією писав він про релігійні традиції «русинів», їхню відданість батьківській вірі. Важливо, що в «Роксоланії» «руси» постають в образі давнього державного народу і ця думка підкреслюється у рядках, присвячених Києву. Місто це обдаровується високими епітетами («Києве славний, могутня столице князів давньоруських»), а в духовному і державному сенсі між Києвом і Римом проводиться паралель. Важливо, що зображаючи «Роксоланію» в образі алегоричного лісу, автор умістив у ньому і своє дерево – клен, підкресливши, що саме від нього походить його прізвище. У такий спосіб поет пов'язав своє коріння з «руським» народом [12, с. 1–65].

Отже, «католицька Русь» у XVI – першій половині XVII ст. була реальністю націєтворчих процесів в Україні і залишила після себе важливий духовний спадок. Проте «латинський вектор» українського націєтворення не набув повнокровного розвитку. На заваді цього стали дві перешкоди. По-перше, в Речі Посполитій не існувало окремої Церкви для русинів-католиків. Відповідно, вони не могли зберігати та розвивати власну національно-релігійну ідентичність в умовах, коли Католицька церква в Польщі впевнено набувала ознак національної церкви польського народу. По-друге, ідеї «католицької Русі» були поширені, передусім, у середовищі освіченого шляхетства і не проникли в середовище ширших суспільних верств україн-

сько-білоруського суспільства. Це значно знизило шанси збереження відповідної традиції на довшу перспективу.

6. Висновки.

Процеси українського націєтворення у XVI ст. відбувалися у складних умовах. Українсько-білоруське суспільство зберігало свою національну ідентичність у давньому форматі «руського народу», проте реалії політичного та культурного життя Польщі й Литви вели до її поступової модифікації. Процеси національного відродження під впливом духового життя народів Європи проходили суперечливо – культурно-національний рух на українсько-білоруському просторі мав три вектори розвитку. Перший із них передбачав національне відродження «Русі» на засадах протестантизму, другий мав на меті відновлення традиційних релігійних цінностей на основі піднесення статусу народної мови. Зрештою, результативним виявився третій шлях, який передбачав подальший національний розвиток українсько-білоруського суспільства на основі церковнослов'янської релігійної традиції. У результаті, українська національна свідомість розвивалася в тісному зв'язку із свідомістю релігійною. Відклавши на 250 р. питання про переклад Св. Письма народною мовою, українці створили ексклюзивну національно-релігійну культуру, але в наступні століття катастрофічно відставали у розвитку політичної свідомості. Це обставина зіграла не останню роль у процесах державного занепаду Гетьманщини XVIII ст. та москвофільських і полонофільських рухах у Галичині XIX ст.

Паралельно з процесами культурно-національного руху на землях Великого князівства Литовського розвивався національний рух русинів Польщі (Галичина і Холмщина), які прийняли римокатолицизм. Попри те, що згаданий напрям не знайшов підтримки серед ширших верств українського населення, інтелектуали з числа «католицької Русі» залишили важливі пам'ятки політичної та релігійної думки, які в подальшому помітно вплинули на процеси становлення української нації.

Процеси національного відродження XVI ст. відбувалися не лише в релігійній сфері. Одним із результатів державного ренесансу Великого князівства Литовського стало законодавче затвердження українсько-білоруського права, що знайшло своє втілення у Литовських статутах. Покладені в основу законодавства Гетьманщини, вони стали пам'ятками українського національного права, яке фіксувало притаманні українцям цінності демократії, поваги до прав особистості, сімейних цінностей тощо.

Отже, національне відродження «Русі» в XVI ст. продемонструвало багатовекторність її духового розвитку та широкі можливості українсько-білоруського соціуму до культурної взаємодії з іншими народами. Водночас в умовах бездержавності процеси узагальнення набутого досвіду і формування нової ідентичності розвивалися недостатньо швидко, відстаючи від темпів націєтворення сусідніх «державних» народів.

Література:

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов : [в 35 т., 8 ч.]. – К. : Унив. тип., 1859-1914. – Ч. 1. – Т. VIII : Памятники литературной полемики православных южнорусов с протестантами и латино-униатами в Юго-Западной Руси за XVI и XVII ст. – 1914. – 798 с.
2. Вышенский И. Сочинения / И. Вышенский ; подгот. текста И. П. Еремина. – Москва-Ленинград, 1955. – 372 с.
3. Грушевський М. С. Духовна Україна / М. С. Грушевський – К. : Либідь, 1994. – 560 с.
4. Домбровский Иван. Дніпрові камени // У зб. Українська поезія XVII ст. – К. : Радянський письменник, 1988. – С. 94–120.
5. Кралюк П. М. Ян Ляток: ренесансна філософія та наука на українських землях / Кралюк П. М., Якубович М. М. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острог. акад.», 2011. – 143, [14] с.
6. Литвинов В. «Католицька Русь». Внесок українців католицького віросповідання в духовну культуру України XVI ст. / Володимир Литвинов – К. : Український центр духовної культури, 2005. – 273 с.
7. Німчук Василь. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII століть / Василь Німчук // Берестейська унія і українська культура XVII ст. – Львів, 1996. – С. 1–15.
8. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / І. І. Огієнко – К. : Либідь, 1994. – 448 с.
9. Соборное уложение 1649. Текст. Комментарий. – Ленинград : Наука, 1987 – 448 с.
10. Статути Великого князівства Литовського в 3 т. 2 кн. / [за редакцією С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Одеса : Юридична література, 2002. – Т. 1. – 464 с.
11. Учителне евангеліє. – Заблудів : друкарня Г. Ходкевича, 1569. – 399 арк.
12. Acernus Sebastianus. Roxolania – Cracoviae : typis Andreae Petricicij, MDLXXXIII. – 65 p.
13. AOSBM. Epistolae metropolitaram. – Romae, 1952 – Vol. I.– 405 p.

14. Harasiewicz M. *Annales Ecclesiae Ruthenae* / Harasiewicz M. – Leopoldis : Typis instituti Rutheni Stauropegiani, 1863. – 1184 p.
15. Lipiński Wacław. Jan Szczęsny Herburt w obronie Rusi / W. Lipiński // *Z dziejów Ukrainy* – Kijów, 1912. – S. 80-97.
16. Orichowski Stanisław. *Baptismus ruthenorum. Bulla de non rebaptisandi ruthenis*. – Cracoviae, 1544. – [53] p.